

KINDERBEPERKING IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN

a. demyttenaere

Laten we vooreerst een zeer beknopte, en dus zeer grove schets maken van ons geografisch en historisch kader. Het vroeg-middeleeuws Europa werd bedekt door moerassen, kreupelhout en duizenden hectaren bos, hier en daar opengebroken door kleine woonkernen, door min of meer vervallen steden - met weilanden, akkertjes en braakliggende grond binnen de muren - en, vooral tussen de Seine en de Loire, landbouwexploitaties ter grootte van een dorp. West-Europa van ca. 500 tot ca. 900 was in zekere zin een onsaamhangend geheel, gekenmerkt door enorme regionale, ethnische, culturele en sociale verschillen. Van de vele Germaanse stammen waren sommige aanvankelijk, d.w.z. vanaf ca. 500, christelijk maar niet geromaniseerd, andere christelijk (hoewel niet katholiek) en geromaniseerd en weer andere noch christelijk noch geromaniseerd. Beneden de Loire leefde een overwegend Gallo-Romeinse bevolking, Keltisch van oorsprong maar zeer sterk geromaniseerd, met enkele Germaanse "toetsen" en ten noorden van de Loire werden deze toetsen steeds talrijker en in het huidige Noordelijke België, Nederland, West-Duitsland en de DDR was de bevolking om zo te zeggen zuiver Germaans. En overal liep er vaak een onduidelijke grens tussen rijken en armen, vrijen en onvrijen, aanzienlijken en onaanzienlijken. Maar van het zuiden naar het noorden zag men in de loop van de tijd steeds méér open plekken met agglomeraties in het landschap verschijnen en die open plekken - waar kerken en kloosters werden gesticht - waren bij wijze van spreken de zichtbare tekenen van een werkzaam éénheidsferment in de West-Europese samenleving. Het was de christelijke cultuur, die dankzij de steun van de politieke machten uit die dagen, een gistingproces op gang bracht.

Gegeven dat kader, is het begrijpelijk dat wij de nadruk leggen op de kerkelijke overtuigingen aangaande kinderbeperving, met name aangaande anticonceptieve en abortieve praktijken. Die overtuigingen zijn uiteraard niet los te zien van de overtuigingen omtrent de menselijke sexualiteit, het huwelijk, de menselijke persoon, het kind de vrouw, kortom het totale kerkelijke mens- en maatschappijbeeld⁽¹⁾, dat slechts begrijpelijke wordt in het kader van de kerkelijk ideologische strijd⁽²⁾. Voorts moet men de kinderbepervende activiteiten plaats tegen de achtergrond van een ruimer maatschappelijk kader⁽³⁾ om zich tenslotte rekenschap te geven van hun betekenis en hun technisch niveau⁽⁴⁾.

(1) In de visie van de kerk was elke coftale handeling intrinsiek op de voortplanting gericht, want dat lag in de "natuurlijke" orde der dingen besloten. Deze pseudo-feitelijke orde had vooral het karakter van een dictaat: coftale handelingen mochten enkel op de voortplanting gericht zijn. De lustbeleving was een oneigenlijk verschijnsel of beter gezegd een erfzondelijke verdorvenheid van de menselijke natuur; moraliserend vertaald hield dit in dat lustbeleving bij coftale handelingen niet mocht worden nagestreefd en dat de sree van behoeften, affecten, emoties, voorstellingen en fantasieën die rond de erotische lustbeleving cirkelden, als zondige of zonde

rakende zone werd opgevat.

De op voortplanting gerichte sexualiteit mocht vervolgens slechts geactualiseerd worden binnen het monogame huwelijk, gezien als een samenwerkingseenheid tussen man en vrouw waarbij de man het hoofd was van de vrouw en waarbij tussen beiden een wederzijdse "caritas" moest heersen, een caritas die zich diende te verheffen boven de erotische lustbeleving en die zich ook uitstte tot de kinderen voor wier opvoeding - voeding en opvoeding - de ouders garant moesten staan. Dat betekende ondermeer dat de onthouding werd gezien als de enige geoorloofde vorm van kinderbeperving. Cesarius van Arles, sprekend over de moeders die "in een heiligschennend en kindermoordend ritueel giftige dranken tot zich nemen om het onvolgroeide leven door een vroegtijdige dood uit de moederschoot te drijven" zei het als volgt: "Wilt gij een kind? Ga dan een religieus pact aan met uw man. Hij aanvaarde dat de deugd van kuisheid een einde make aan het nakomelingschap. Voor een echte gelovige vrouw is de kuisheid de enige vorm van kinderbeperving". Andere vormen van kinderbeperving werden dan ook gezien als een poging om het natuurlijke en tevens van God gegeven doel van het huwelijk te ontlopen, en het huwelijk dat niet gericht was op kinderen maar wel op lustbeleving als een vorm van verborgen prostitutie. Augustinus schreef: "...Zij die enkel omwille van het genoegen geslachtsverkeer hebben, zijn - al worden ze wel zo genoemd - geen echtgenoten en ze houden niet van het huwelijk over, maar ze verhullen een schande onder het mom van een eerbare naam. Ze verraden zich als ze het zover drijven dat zij hun kinderen te vondeling leggenSoms gaat de wellustige wreedheid zo ver dat ze hun toevlucht nemen tot onvruchtbaar makende vergiften en als dat niet helpt, doodt de vrouw op een of andere manier de ontvangen vrucht uit de baarmoeder en drijft die uit".

De kinderbepervers begaan niet alleen een vergrijp tegen de menselijke natuur, maar zonde. Binnen het Christendom immers gaat de persoonlijkheid van de mens en de waardering voor deze persoonlijkheid verder dan de tastbare sociale relaties in deze wereld. De waarde van de mens wordt geschat in de relatie met God en de duivel, de hemel en de hel. De mens, vatbaar voor eeuwige verdoemenis maar ook voor eeuwig heil, kan gered worden door de mens-geworden God: Christus, tot wiens gemeenschap men alleen via het doopsel kan toetreden. Dat gaf aan bepaalde kerkelijke overtuigingen, met name betreffende abortus, een bepaalde dimensie. Binnen de kerk had zich de overtuiging genesteld dat de foetus vanaf een bepaald moment een "mens" was. Zo bepaalde een boeteboek uit de zevende eeuw: "De boete voor de vernietiging van de vochtige materie van het kind in de moederschoot is drie jaar op water en brood" en "de boete voor de vernietiging van vlees en geest in de schoot is veertien jaar op water en brood". Wie een bezielde foetus aborteerde, beroofde de mens van het doopsel en dus van de kans op eeuwig heil, een kwaad dat echter niet alleen bij abortus voorkwam. Zo schreef Bonifatius naar aanleiding van prostitutie:

"Er moet nog worden opgemerkt dat in die misdaad (=prostitutie) nog een andere gesel schuil gaat, namelijk moord. Immers hoeren, monialen of leken, verwekken in zonden het in boosheid ontvangen kroost en doden het meestal. Zo wordt de kerk van Christus niet met aangenomen kinderen verrijkt maar de grafheuvels worden met lijken en de hel wordt met beklagenswaardige zielen gevuld". De mens werd gezien als een potentieel lid van de christelijke gemeenschap en behoorde als zodanig tot het personeel van Christus en kinderbeperving was dus een aanslag op Goddelijke rechten. De vrouw die abortus pleegde zou dan ook samen met het vermoorde kind haar zaak voor de rechterstoel van Christus moeten bepleiten en de vrouw die zichzelf steriliseerde, zou "aan evenzeer moorden schuldig zijn als zij kinderen had kunnen krijgen". Immers, zij "weigert hen die goede Christenen hadden kunnen zijn, te baren".

Al betekende de kinderbeperving via steriliserende, anticonceptieve en abortieve middelen moord, er werd wel degelijk rekening gehouden met de sociale en economische context waarbinnen die moord werd voltrokken en daarom bepaalden een aantal boeteboeken dat arme vrouwtjes, althans onder bepaalde voorwaarden, een minder zware straf opgelegd kregen.

(2) Aan de vooravond van de vroege Middeleeuwen hadden de kerkelijke overtuigingen een duidelijke gestalte aangenomen, voornamelijk via contact met twee "heidense" stromingen: het manicheïsme en de Stoa. Het manicheïsme zag in de voortplanting geen ideaal, integendeel, door het verwekken van kinderen zou het lichtende, goddelijk beginsel onnodig lang in de duistere materie van deze wereld moeten vertoeven en dat bracht de Manicheërs tot het ideaal van een uitermate streng ascetisch leven en een absolute verwerping van elk geslachtsverkeer, althans voor de elite onder hen. De anderen, die zich op een lagere trap van volmaaktheid bevonden, kozen een geriefelijker levenswijze, waarbij zij, althans volgens Augustinus, wel geslachtsverkeer hadden maar het verwekken van kinderen vermeden. "Zij hebben geslachtsverkeer in een schandelijk huwelijk en ze willen geen kinderen op grond waarvan huwelijken toch moeten worden gesloten.... de mannen worden eerloze minnaars, de vrouwen prostituées, de bruidskamer een bordeel, de schoonouders koppelaars". Hoewel het christelijke monnikendom en het christelijke ideaal van de maagdelijkheid ongetwijfeld door het manicheïsme werden beïnvloed, zette de kerk zich wat betreft haar huwelijksopvattingen duidelijk af tegen het Manicheïsme en zag in het huwelijk, als basis voor het verwekken van nageslacht, een positief goed. Een veel nauwere geestelijke samenhang vertoonde de kerk met de Stoa. De Stoïcijnen stonden wantrouwig tegenover menselijke emoties en hun ideaal was er een van "apathie", een toestand van volstreekte hartstochteloosheid. Hoewel daaruit volgde dat de erotische lustbeleving gediskwalificeerd werd, zagen de Stoïcijnen in voortplanting en huwelijk positieve waarden. Immers, de mens was "van nature" een lid van de gemeenschap en tegen deze natuur kon - lees mocht - men niet in opstand komen. Kinderbepervende activiteiten waren dan ook tegen-natuurlijk en dus zeer afkeurenswaardig, temeer omdat zij volgens sommige Stoïcijnen gebrek aan respect voor de vruchtbaarheidsgoden verraadden. De kerk heeft de opvattingen van de Stoïcijnen als het ware gechristianiseerd: de vruchtbaarheidsgoden werden vervangen door Christus, de mensengemeenschap door de christelijke gemeenschap, het dictaat dat

in de natuur was verweven werd een Goddelijk en Christelijk dictaat, de hartstochten kregen een negatieve waardering en het huwelijk was maar waardevol in zoverre het op de voortplanting gericht was en de echtgenoten niet verstrikt in de ongeordende beweging der hartstochten.

De Stoïcijnen hebben dan ook een vruchtbare voedingsbodem gelegd voor de verspreiding van de kerkelijke overtuigingen. Kenden de Gallo-Romeinen aanvankelijk een quasi onbepaalde macht toe aan het hoofd van de familiale huishouding (de "pater familias") en werd het gebruik maken van allerlei kinderbepervende middelen slechts gestraft, in zoverre het buiten de wil van het hoofd gebeurde - in zover ze dus gezien werden als een vergrijp tegen zijn beschikkingsmacht -, onder invloed van de Stoïcijns beïnvloede juristen werd aan het kind als zodanig, los van zijn sociale positie in de wereld, steeds meer een aparte waarde toegekend, iets wat volkomen in de lijn lag van de kerkelijke ideologie.

Bij de Germanen treffen we iets aan dat veel gelijkenis vertoonde met de aanvankelijke situatie bij de Gallo-Romeinen. Kinderbeperving werd niet beschouwd als een vergrijp tegen een kind, maar als een aanslag op het familierecht of het recht van de heer. De straffen die door de Germaanse wetgeving werden voorzien, waren er dan ook op gericht om de familie die het onrecht had geleden te verzoenen (het verzoeningsgeld moest aan die familie worden betaald). In de wetgeving van de Beieren ziet men hoe de Germaanse opvatting van kinderbeperving op een vreemde manier vergroeide met de christelijke. Die wet bepaalde namelijk dat het verzoeningsgeld op lange termijn "tot in het zevende geslacht van vader op zoon" moest worden betaald, want "nadat het christelijke geloof zich op de wereld heeft gevestigd ondergaat het kind een langdurige marteling. Immers, nadat de ziel vlees is geworden wordt het kind, hoewel het nooit het licht heeft gezien, verstoken van het doopsel, overgeleverd aan de hel".

(3) Uit de geciteerde teksten moet duidelijk zijn dat er in de vroegmiddeleeuwse samenleving aan kinderbeperving werd gedaan. De frekwentie van de toepassing en de aard van de middelen - waarover straks iets meer - zijn niet precies te achterhalen, maar dat het een algemeen verschijnsel was dat voorkwam in alle lagen van de bevolking, staat vast. Hoe dat te verklaren? We bevinden ons in een maatschappij van voedselschaarste, dat wil zeggen dat elk kind er een teveel aan zijn en een ondraaglijke last voor de overige gezinsleden. De sprookjes van Klein Duimpje, Hans en Grietje onthullen een weinig sprookjesachtige realiteit. De kinderen worden het woud ingestuurd en prijsgegeven aan de chaos, de nacht en de huilende wolven, met andere woorden aan de dood. Gezien de voedselschaarste zijn Hans en Grietje er te veel, er is letterlijk geen plaats meer voor hen op de wereld en het suikeren of peperkoekhuisje is slechts een onbereikbaar fantasma. Sterker dan de banden des bloeds of de kinderneliefde, regeert de honger. Hieruit volgt dat seksuele omgang een gevaarlijk, dodelijk aspect heeft. Het is een gevaarlijke sexualiteit waarin elk nieuw individu het brood uit andermans mond kan roven, waarin men nauwelijks het kinderaantal kan regelen en nauwelijks het effect van het kinderaantal kan voorzien; want ook de voedselhoeveelheid is nauwelijks voorspelbaar. Storm, watersnood, misoogst, plundering en dood komen als "dieven in de nacht". Het gaat uiteraard niet op in de kinderen slechts gevaren te zien; ze zijn tevens noodzakelijk als men de

familie wil handhaven, uitbouwen en voortzetten, en de handhaving van enigerlei vorm van familiebezit is daar onverbrekkelijk mee verbonden. Maar hier schuilt ook het probleem: voorzover dat bezit niet rekbaar is, kan het noch door te weinig, noch door te veel mensen worden benut. Met andere woorden: de vruchtbaarheid heeft een zeer ambivalente betekenis. Daarbij komt dat kinderen wegens fiscale omstandigheden een surpluslast kunnen betekenen. In het midden van de derde eeuw had keizer Diocletianus voor bepaalde lagen van de bevolking een belasting per hoofd, de "kopcijs", vastgesteld. Iedere man telde voor één hoofd en elke vrouw voor een half hoofd. De boer moest betalen voor de kinderen die fiscaal meerderjarig waren, dat wil zeggen vanaf hun dertiende of veertiende jaar. In de vroege Middeleeuwen bleef die kopcijs van kracht, zeker in het gebied beneden de Loire. Een dergelijke belasting, dat laat zich raden, tekende de familiale verhoudingen. In 311 reeds werd Constantijn, die een gedeeltelijke verlaging van de cijs had doorgevoerd, door Eumenius geprezen: "Nu zullen, ongetwijfeld, de kinderen hun ouders met grotere liefde bejegenen en de getrouwde mannen zullen niet meer zo ongaarne naar hun echtgenoten kijken, en het opgroeien der kinderen zal hun niet meer tegenstaan.... en iedereen zal gaarne de zijnen tellen". Het moet ons dan ook niet verwonderen dat men "overtollige" kinderen zo vlug mogelijk probeerde uit te huwelijken, naar het klooster te draineren of op een andere manier onschadelijk te maken. De hagiograaf van koningin Bathilde (+680) schreef over de "slechte en goddeloze gewoonte die hierin bestond dat vele mensen, omwille van de publieke heffingen hun kinderen eerder te doden dan te voeden zochten, daar voor hen daaruit grote materiële schade voortspoot". Let wel, de fiscale druk verklaart op verre na niet alles. Op de landbouwexploitaties van St. Germain-des-Prés - zo heeft men uitgerekend - was de sexratio onevenredig, in die zin dat er veel meer mannen dan vrouwen waren. Concreet genomen: op 100 vrouwen bevonden zich 110 tot 252,9 mannen. Als men uitgaat van de veronderstelling dat kinderbeperking de oorzaak was van die vreemde onevenredigheid, dan zou men toch meer vrouwen dan mannen verwachten (immers, de kopcijs was lager voor vrouwen dan voor mannen). Het probleem wordt wellicht nog ingewikkelder als men bedenkt dat uit vele Germaanse wetgevingen blijkt dat de vrouw op grond van haar vruchtbaarheid veel hoger genoteerd stond - een belangrijker familiegoed was - dan de man. We geloven echter dat de ambivalente betekenis van de vruchtbaarheid het probleem oplossen kan: op de domeinen van St. Germain-des-Prés was de haalbare bevolkingsdichtheid overschreden en op dat ogenblik daalde de economische waarde van de procreatie en dus van de vrouw en kregen de leden van de vrouwelijke sexe het twijfelachtige voorrecht voor kinderbeperking in aanmerking te komen.

Tenslotte moeten we nog iets zeggen over de betekenis der aangewende middelen. Zeer grof schematiserend treffen we twee sociale categorieën aan die de kinderbeperkende middelen betekenis geven: de kerk en - men vergeve ons die vergaande vereenvoudiging - de "volksmassa". Zoals gezien reageerde de kerk tegen de kinderbeperkende handelingen, behalve tegen het zich onthouden van geslachtsverkeer (voorzover men dat als een handeling kan beschouwen). Die handelingen waren even zoveel overtredingen van Gods wilsbeschikking en aanslagen op een kind dat, los van de tastbare sociale relaties, vanuit christelijk heilsperspectief een waarde vertegenwoordigde.

De betekenis van de reactie wordt duidelijker als men ze ziet in het licht van de strijd tegen het heidendom, want de middeljes die men aanwendde waren vaak "heidense tovermiddeljes" en dus des duivels. In het kader van een grootscheepse aktie tegen de duivel en zijn werken, dat wil zeggen het heidendom, diende hun gebruik te worden bestreden. Met andere woorden het gebruik van liefdesopwekkende middelen en zelfs het gebruik van middelen die de genezing van het kind beoogden, moesten evenals het gebruik van anticonceptiva en abortiva, als des duivels worden beschouwd en als manieren om tegen Gods heilsplan in te gaan. Luister naar Cesarius van Arles: "Wanneer de kinderen van sommige vrouwen door ziekte en kwalen worden geplaagd, dan lopen de moeders wenend rond. Wat erger is, zij zoeken het geneesmiddel niet bij de kerk, niet bij de bewerker van het heil en de eucharistie van Christus.... ze zeggen bij zichzelf: laten we die tovenaars of waarzeggers, die lotslezers, dat kruidenvrouwtje raadplegen.... laten we enkele tovermiddelen om de hals hangen. Achter al deze zaken zit de duivel met één en dezelfde verleiding tot het wreedaardig doden van kinderen of tot het wreedaardig genezen van kinderen door magische middelen". Bij de "volksmassa" speelden, zoals is gebleken, de economische omstandigheden een belangrijke rol en dit gold voor hoog en laag in de maatschappij en niet alleen voor de armoedige, nederige families. Cesarius schreef over de duivel die sommige vrouwen - het gaat om de vrouwen die in welstand leven - "ompraat om, nadat zij twee of drie kinderen hebben gebaard, de overigen na de geboorte te doden ofwel de beker der vruchtafdrijving tot zich te nemen en wel uit vrees dat zij bij meer kinderen niet in welstand kunnen leven". Het is dan ook niet te verwonderen dat kinderbeperking optrad bij de prostitutie - waar kinderen niet konden terugvallen op de economische samenwerkingseenheid van het gezin - of wanneer minder gelukte exemplaren van de menselijke soort het licht aanschouwden. Monsterkinderen werden in de regel, behalve als ze verkocht werden aan rondtrekkende kermisgasten, van kant gemaakt. Dat mensen beroep doen enerzijds op kinderbeperkende middelen en anderzijds op libido - en vruchtbaarheidsstimulerende middelen is - wegens het ambivalente karakter van de vruchtbaarheid - zeer begrijpelijk en men kan vermoeden hoe al die anticonceptieve, abortieve en steriliserende duivelsdrankjes, kruiden en andere magische middelen, die de kerkelijke schrijvers zonder veel toelichting signaleerden, deel uitmaakten van het dagelijkse, heidense leven. Ze zullen echter niet altijd de gewenste uitslag hebben opgeleverd, of het moet zijn dat uitwerpselen van muizen, slangen en duiven - er zijn redenen om te veronderstellen dat deze ondermeer als ingrediënten voor die middelen konden dienen - meer werkzame krachten in zich bergen dan we tegenwoordig vermoeden.

De lezer die wellicht wat minachtend op de vroeg-middeleeuwse overtuigingen (en praktijken) neerkijkt, beseffe dat de hedendaagse overtuigingen daar niet zover vanaf staan en dat zich, met name binnen het kerkelijke denken, sindsdien geen grote veranderingen hebben voorgedaan. Maar ook in andere kringen, die bijvoorbeeld abortus of legalisering van abortus voorstaan, treft men soms een wijze van denken aan die formeel nauwelijks van de kerkelijke verschilt.